

De sociale constructie van werkloosheid

Rechtvaardigheidsoordelen over sociale zekerheid¹

Dick Houtman

1 Inleiding

Sociale problemen zijn verschijnselen die door de leden van een samenleving als onwenselijk worden beschouwd. Dit geeft in het geval van politiek pluralistische samenlevingen aanleiding tot een belangrijke sociologische vraag. In dit type samenleving zal namelijk niet iedereen dezelfde maatschappelijke verschijnselen op grond van dezelfde waarden onwenselijk vinden. In dit artikel ga ik daarom door middel van survey-onderzoek na of een belangrijk hedendaags maatschappelijk vraagstuk, werkloosheid, door verschillende groepen en categorieën op een verschillende wijze als sociaal probleem wordt geconstrueerd (vgl. Spector en Kitsuse 1977).

Zoals de publieke discussie over werkloosheid reeds duidelijk maakt, staan vooral twee kampen tegenover elkaar. Zij die de *arbeidsplicht* voor werklozen benadrukken, staan tegenover degenen die juist hun *recht op een sociale uitkering* meer op de voorgrond plaatsen (Houtman 1991a). Vandaag de dag liggen in Nederland dan ook *beide ideeën* ten grondslag aan wetgeving en beleid. Dit komt tot uiting in de notie van 'passende arbeid', die

'... in zijn concrete toepassing de grenzen aan[geeft] van de bescherming en de verplichtingen van de werkloze werknemer. Zonder het adjectief "passend" zou alle mogelijke arbeid, die voorhanden is, aanvaard moeten worden op straffe van intrekking van de werkloosheidsuitkering. Dan zouden wij in een volledig dwangstelsel verkeren' (Naber 1980: 207).

Het andere uiterste is dat een werkloze geen enkele plicht heeft om aangeboden werk te aanvaarden. De gemeenschap zou in dat geval bereid zijn om een ieder het bestaansminimum te garanderen, los van de vraag of iemand daadwerkelijk een arbeidsprestatie zou willen leveren.

Elk sociale-zekerheidsbeleid is hiermee een politiek compromis tussen twee extreme varianten, waarin of aan de arbeidsplicht, of aan het recht op een sociale uitkering volledig wordt voorbijgegaan. Anders geformuleerd: wanneer men ofwel het recht op een sociale uitkering ofwel de arbeidsplicht beleidsmatig meer benadrukt,

gaat dat ten koste van het belang dat aan het andere normatieve uitgangspunt wordt toegekend. Men kan werkloosheid (en dus het in dit kader gevoerde beleid) daarom om twee verschillende redenen problematisch vinden. Enerzijds kan men van mening zijn dat de arbeidsplicht te weinig en het recht op een sociale uitkering te veel op de voorgrond staat. Anderzijds kan men vinden dat het omgekeerde het geval is, dus dat het recht op een sociale uitkering te weinig en de arbeidsplicht te veel wordt benadrukt. Hoe iemand het werkloosheidsprobleem construeert, kan derhalve worden afgeleid uit de manier waarop hij of zij oordeelt over de rechtvaardigheid van kortingen op werkloosheidsuitkeringen bij weigering van aangeboden werk. Dergelijke oordelen nemen daarom in dit artikel over de sociale constructie van werkloosheid een belangrijke plaats in.

Ik begin met het in kaart brengen van het heersende opinieklimaat over de rechten en plichten van werklozen. Ik bezie in dat verband eerst in welke mate de Nederlandse bevolking het idee ondersteunt dat werklozen zowel recht hebben op een sociale uitkering als verplicht zijn om te werken. Vervolgens ga ik na hoe zij oordeelt over de rechtvaardigheid van sancties bij weigering van aangeboden werk door werklozen. Ten slotte wordt uiteraard de belangrijke vraag naar de verklaring van oordelen over de rechten en plichten van werklozen (en dus de wijze waarop men het werkloosheidsprobleem construeert) aan de orde gesteld. Mijn probleemstelling is hiermee driedelig:

1. Hoeveel steun bestaat er onder de Nederlandse bevolking voor het uitgangspunt dat werklozen recht hebben op een sociale uitkering en het uitgangspunt dat zij verplicht zijn om te werken?
2. Hoe oordeelt de Nederlandse bevolking over de rechtvaardigheid van kortingen op werkloosheidsuitkeringen bij weigering van aangeboden werk?
3. Hoe kan worden verklaard dat sommigen de rechten en anderen juist de plichten van werklozen meer benadrukken?

In paragraaf 2 worden de oordelen over de rechten en plichten van werklozen van de Nederlandse bevolking onderzocht. Hiervoor gebruik ik gegevens die in het begin van de jaren negentig zijn verzameld. Dit gebeurde in juni 1990 (N = 806), december 1991 (N = 1.680) en juli 1992 (N = 1.520) via de *Stichting Telepanel*. Het gebruikte panel vormt een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking. Via beschikbaar gestelde personal computers hebben de respondenten thuis vragen beantwoord over de rechten en plichten van werklozen. Deze werkwijze leidde in alle drie de gevallen tot een uitstekende respons (Houtman 1994: 108-112).

Een beknopte bespreking van relevante onderzoeksresultaten en theoretische inzichten mondt dan in paragraaf 3 uit in enkele hypothesen betreffende de verklaring van oordelen over de rechten en plichten van werklozen. Voor de toetsing hiervan worden niet de eerder genoemde gegevens over de Nederlandse bevolking gebruikt, maar data die in het voorjaar van 1993 zijn verzameld onder werkende Rotterdammers. Na de bespreking van de dataverzameling en de operationalisering

in paragraaf 4, worden de hypothesen getoetst in paragraaf 5. Ik besluit in paragraaf 6 met een samenvatting van de belangrijkste conclusies.

2 Oordelen over de rechten en plichten van werklozen

Recht op uitkering en arbeidsplicht. Volgens de thans bestaande RWW-regeling hebben werklozen recht op een sociale uitkering, maar zijn zij tegelijkertijd verplicht om – indien mogelijk – werk te aanvaarden. Ik ga eerst na in hoeverre deze twee uitgangspunten als legitiem worden beschouwd: in hoeverre meent de Nederlandse bevolking dat de werklozen die thans een sociale uitkering ontvangen, daar daadwerkelijk recht op hebben en tegelijkertijd verplicht zijn om – indien mogelijk – aangeboden werk te aanvaarden?

De operationalisering van het recht op een sociale uitkering voor werklozen is gebaseerd op een meetinstrument van Fiselier et al. (1989), dat op twee punten is aangepast, zodat de volgende formulering resulteert: 'Mensen die een werkloosheidsuitkering ontvangen, moeten zich daar diep voor schamen.' Zij die deze uitspraak afwijzen, menen dat het ontvangen van een sociale uitkering een recht is. Kenmerkend voor een recht is immers dat men zich niet hoeft te schamen indien men er gebruik van maakt. De aanvaarding of afwijzing van de arbeidsplicht voor werklozen is geoperationaliseerd met de uitspraak 'Mensen die een werkloosheidsuitkering ontvangen, moeten vrij kunnen kiezen of ze van betaald werk of van die uitkering willen leven'. Wanneer deze uitspraak wordt afgewezen, impliceert dat een aanvaarding van de arbeidsplicht voor werklozen.

Beide uitspraken zijn voorgelegd aan een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking. De instemming met en afwijzing van beide uitgangspunten zijn weergegeven in tabel 1. Het recht op een sociale uitkering wordt door bijna iedereen aanvaard (93%) en ook de plicht tot arbeid wordt door een overgrote, zij het iets kleinere, meerderheid ondersteund (86%). Maar liefst 79% van de Nederlandse bevolking wenst vast te houden aan zowel het principe dat mensen die werkloos zijn recht hebben op een sociale uitkering als aan het principe dat dit hen niet ontheft van de plicht om aangeboden werk te aanvaarden.

Tabel 1: Oordelen over de juistheid van recht op een sociale uitkering en arbeidsplicht voor werklozen (juli 1992; in %; N = 1520)

	Recht op uitkering	Geen recht op uitkering	Totaal
Arbeidsplicht	79.4	6.3	85.7
Geen arbeidsplicht	13.4	0.9	14.3
Totaal	92.8	7.2	100.0

Cramers V = 0.01 ($p > 0.60$)

Een afwijzing van beide principes tegelijkertijd zien we bij minder dan één procent van de bevolking. Van degenen die slechts één van beide principes aanvaardden, wijzen de meesten de plicht tot arbeid af (13% van het totaal). Het omgekeerde geval, waarin de arbeidsplicht wordt aanvaard, maar het recht op een sociale uitkering wordt ontkend, komt veel minder vaak voor (slechts 6%). Wij kunnen dus concluderen dat beide principes een grote mate van vanzelfsprekendheid genieten. Dit roept de vraag op waar men meent dat het recht op een (volledige) sociale uitkering ophoudt en de plicht tot arbeid begint. Ik kom daarmee bij de tweede vraag uit de probleemstelling: die naar oordelen over de rechtvaardigheid van kortingen op de uitkeringen van werklozen die weigeren om aangeboden werk te aanvaarden.

Sancties bij weigering van aangeboden werk. De grote ondersteuning van zowel het recht op een sociale uitkering als de plicht tot arbeid voor werklozen suggereert dat men meent dat er een sanctie-instrument moet bestaan, dat kan worden ingezet indien een werkloze weigert om aangeboden werk te aanvaarden. Om na te gaan of dit inderdaad het geval is, is de vraag voorgelegd of men zich gevallen kan voorstellen waarin men het rechtvaardig vindt om een werkloze te straffen met een korting op zijn uitkering wegens weigering van aangeboden werk.

Tabel 2: Oordeel over toelaatbaarheid kortingen als algemeen principe (juni 1990; in %; N = 806)

Oordeel toelaatbaarheid kortingen	Frequentie
Mag in bepaalde gevallen	86.2
Mag nooit	6.7
Weet niet	7.1
Totaal	100.0

Ongeveer 86% van de Nederlandse bevolking is van mening dat een dergelijk sanctie-instrument beschikbaar dient te zijn, omdat men zich gevallen kan voorstellen waarin een korting bij weigering van aangeboden werk te rechtvaardigen is. De resterende 14% is ongeveer gelijk verdeeld over degenen die menen dat dergelijke kortingen nooit mogen worden toegepast en degenen die het niet weten (tabel 2). Deze grote legitimiteit van het sanctie-instrument roept twee nieuwe vragen op. Vindt men toepassing hiervan slechts in zeer extreme gevallen van werkweigering gerechtvaardigd of worden over de hele linie strenge eisen aan werklozen gesteld? Een tweede belangrijke vraag is uiteraard die naar de hoogte van de kortingen die men voor ogen heeft.

Om deze vragen te beantwoorden zijn vijf concrete gevallen voorgelegd, waarin een werkloze weigert om aangeboden werk te aanvaarden (figuur 1). Deze gevallen

zijn geconstrueerd op grond van de resultaten van een vooronderzoek (Houtman 1991b). Voor elk van de gevallen is gevraagd of men een korting op de uitkering gedurende drie maanden te rechtvaardigen vindt indien de werkloze de baan weigert te aanvaarden en zo ja, hoe hoog deze korting dan zou moeten zijn.² Het betreft steeds laaggekwalificeerd werk dat in principe door iedereen kan worden verricht. Doordat de kenmerken van de betrokken werklozen wel fors variëren, kan worden nagegaan of over de hele linie strenge eisen worden gesteld of dat men slechts in zeer extreme gevallen een korting gerechtvaardigd vindt. De genoemde uitkeringsbedragen zijn ontleend aan de op het moment van dataverzameling geldende RWW-normen.

Figuur 1: Vijf gevallen waarin een werkloze aangeboden werk weigert te aanvaarden

Geval 1	Opleiding: Leeftijd: Werkloos sinds: Samenstelling huishouden:	psychologie (universiteit) 25 jaar voltooiing opleiding in 1989 alleenstaand (uitkering van f 1.150 per maand)
	Aangeboden werk: Netto maandinkomen:	parkeerwacht in parkeergarage f 1.700
Geval 2	Beroep: Leeftijd: Werkloos sinds: Samenstelling huishouden:	timmerman 53 jaar 1985 gehuwd, 2 thuiswonende kinderen (uitkering van f 1.640 per maand (excl. kinderbijslag))
	Aangeboden werk: Netto maandinkomen:	parkeerwacht in parkeergarage f 1.800
Geval 3	Opleiding: Leeftijd: Werkloos sinds: Samenstelling huishouden:	alleen lagere school afgemaakt 25 jaar 18e jaar alleenstaand (uitkering van f 1.150 per maand)
	Aangeboden werk: Netto maandinkomen:	portier in een ziekenhuis f 1.900
Geval 4	Opleiding: Leeftijd: Werkloos sinds: Samenstelling huishouden:	geschiedenis (universiteit) 32 jaar voltooiing opleiding in 1984 gehuwd, 1 thuiswonend kind (uitkering van f 1.640 per maand (excl. kinderbijslag))
	Aangeboden werk: Netto maandinkomen:	controleur bij gemeentelijk vervoersbedrijf f 1.800

vervolg Figuur 3.03

Geval 5	Beroep:	bouwvakker
	Leeftijd:	45 jaar
	Werkloos sinds:	1980
	Samenstelling huishouden:	alleenstaand (uitkering van f 1.150 per maand)
	Aangeboden werk:	portier in een ziekenhuis
	Netto maandinkomen:	f 1.800

De strengste beoordeling vindt plaats in het derde geval (een zeer langdurig werkloze jongere met alleen lagere school) en – in iets mindere mate – in het vijfde geval (een zeer langdurig werkloze, reeds wat oudere bouwvakker) (zie tabel 3). Bij de jongere met alleen maar lagere school vindt slechts 6% een korting niet te rechtvaardigen. Bijna de helft vindt een korting van meer dan 200 gulden per maand gedurende drie maanden te rechtvaardigen. Zij die in dit geval een korting gerechtvaardigd vinden (ruim 90%) noemen een gemiddeld bedrag van bijna 330 gulden per maand. Over de bouwvakker wordt eveneens streng geoordeeld. Slechts 11% vindt een korting bij weigering niet te rechtvaardigen en ruim 30% vindt een korting van meer dan 200 gulden per maand gedurende drie maanden op zijn plaats. Degenen die een korting gerechtvaardigd vinden (84%), noemen een gemiddeld bedrag van 265 gulden.

Tabel 3: Oordeel over de rechtvaardigheid van een korting in vijf concrete gevallen (december 1991; in %; N = 1680)

	Geval 1	Geval 2	Geval 3	Geval 4	Geval 5
<i>Is korting gerechtvaardigd?</i>					
Ja	62.3	60.0	91.1	62.6	84.0
Nee	29.8	31.7	5.6	28.3	10.7
Weet niet	8.0	8.3	3.3	9.1	5.2
<i>Indien gerechtvaardigd: met hoeveel gulden per maand gedurende drie maanden?</i>					
f 50 of minder	9.8	13.6	4.7	12.3	8.5
f 51 t/m f 100	17.4	25.5	15.6	20.4	19.2
f 101 t/m f 200	32.4	35.5	28.3	36.8	34.8
f 201 t/m f 300	18.4	12.7	23.0	14.7	17.1
f 301 t/m f 400	4.9	2.8	7.6	3.8	4.5
f 401 t/m f 500	6.6	3.3	8.4	4.6	5.4
Meer dan f 500	9.9	5.4	12.1	6.6	9.4
Weet niet	0.7	1.3	0.3	0.9	0.4
Gemiddelde korting	f 273	f 228	f 328	f 248	f 265

vervolg Tabel 3

	Geval 1	Geval 2	Geval 3	Geval 4	Geval 5
<i>Allen: oordeel rechtvaardigheid korting</i>					
Geen korting	29.8	31.7	5.6	28.3	10.7
f 50 of minder	6.1	8.2	4.3	7.7	7.1
f 51 t/m f 100	10.8	15.3	14.2	12.8	16.1
f 101 t/m f 200	20.2	21.3	25.8	23.0	29.2
f 201 t/m f 300	11.4	7.6	21.0	9.2	15.1
f 301 t/m f 400	3.0	1.7	6.9	2.4	3.8
f 401 t/m f 500	4.1	2.0	7.6	2.9	4.5
Meer dan f 500	6.2	3.2	11.1	4.1	7.9
Weet niet	8.4	9.0	3.5	9.6	5.5
Gemiddelde korting*	f 185	f 148	f 309	f 171	f 235

* Voor degenen die een korting niet gerechtvaardigd vinden, is hier uitgegaan van een korting van f 0.

De oordelen over het eerste, tweede en vierde geval ontlopen elkaar minder. Het betreft twee werkloze academici en een 53-jarige timmerman. Hier meent steeds ongeveer 30% dat een korting bij weigering van het werk niet te rechtvaardigen is. Het percentage dat meent dat een korting van meer dan 200 gulden per maand gedurende drie maanden te rechtvaardigen is, is in geen van deze gevallen hoger dan 25. De mildste oordelen worden uitgesproken in het geval van de 53-jarige timmerman. Hier vindt ruim 30% een korting niet te rechtvaardigen en meent slechts 15% dat een korting van meer dan 200 gulden per maand gedurende drie maanden te rechtvaardigen is. Uiteraard kan aan de hand van de oordelen over deze vijf gevallen niet worden nagegaan hoe het komt dat sommige gevallen strenger worden beoordeeld dan andere. Hiervoor is het aantal beoordeelde gevallen te gering en verschillen ze onderling in te veel opzichten. Voor een ('vignet') analyse waarin deze vraag wordt beantwoord zij verwezen naar Houtman (1993; 1994: 129-137).

Wij kunnen concluderen dat over de hele linie strenge oordelen worden uitgesproken. In elk van de gevallen is immers een *meerderheid* van de Nederlandse bevolking voorstander van het maken van een inbreuk op het in Nederland geldende sociaal minimum (het betreft immers steeds RWU-uitkeringen). Dit impliceert dat men kortingen op werkloosheidsuitkeringen bij weigering van aangeboden werk niet uitsluitend in zeer extreme en uitzonderlijke gevallen rechtvaardig vindt. Dit kan worden geïllustreerd met het eerste geval. Ruim 60% van de Nederlandse bevolking meent dat een 25-jarige psycholoog, die twee jaar werkloos is, gestraft dient te worden met een korting op zijn uitkering, wanneer hij weigert om voor 1.700 gulden netto per maand te gaan werken als parkeerwacht in een parkeergarage. Bovendien

worden tamelijk hoge kortingen rechtaardig gevonden. Degenen die menen dat een korting bij werkweigerering door de psycholoog gerechtaardigd is, noemen een gemiddelde korting van 273 gulden per maand gedurende drie maanden. Dit is een aanzienlijk bedrag bij een RWW-uitkering van 1.150 gulden netto per maand. Een strenge opstelling ten aanzien van werklozen die aangeboden werk weigeren te aanvaarden, is derhalve kenmerkend voor het heersende opinieklimaat.

3 Hypothesen

Distributieve en retributieve rechtaardigheid. Ik ben daarmee aangekomen bij de derde en laatste vraag uit mijn probleemstelling: die naar de verklaring van de oordelen over de rechten en plichten van werklozen. Van bijzonder belang hiervoor zijn de resultaten van onderzoek van Bernts naar oordelen over de vraag of het voeren van een riskante levensstijl gevolgen moet hebben voor het recht op gezondheidszorg (1988, 1991a, 1991b). Uit zijn bevindingen kan namelijk worden opgemaakt dat oordelen over de rechtaardige verdeling van gezondheidszorg tot stand komen onder invloed van zowel een perspectief van *distributieve rechtaardigheid* als een perspectief van *retributieve rechtaardigheid* (zie voor dit onderscheid: Buchanan en Mathieu 1986: 13-14; Cook en Hegtvedt 1983: 220).

Vanuit een perspectief van *distributieve rechtaardigheid* neemt de vraag naar de wenselijkheid van een koppeling tussen recht op gezondheidszorg en levensstijl de gedaante aan van een *vraagstuk van sociale ongelijkheid*. Twee meningen over de vraag hoe schaarse en hooggewaardeerde goederen moeten worden verdeeld, staan hierbij tegenover elkaar. De 'economisch progressieven', die de economische rechten van de armen tegenover de rijken benadrukken, wijzen het sanctioneren van degenen die ongezond leven vaker af dan de 'economisch conservatieven'. Laatstgenoemden zijn meer geneigd om vast te houden aan de logica van de vrije markt: grotere risico's billijken hogere verzekeringspremies. Vanuit een perspectief van *retributieve rechtaardigheid* neemt de genoemde vraag de gedaante van een *vraagstuk van sociale orde* aan. Hierbij staan twee meningen over het bestraffen van gedrag dat afwijkt van de maatschappelijke conventies tegenover elkaar. De 'cultureel conservatieven', die menen dat deviant gedrag streng moet worden bestraft, zijn in veel sterkere mate voorstander van dergelijke sancties dan de 'cultureel progressieven'. Laatstgenoemden stellen de individuele keuzevrijheid centraal en menen daarom dat het voeren van een riskante levensstijl niet mag worden bestraft.

De twee door Bernts gevonden beoordelingsperspectieven komen ook naar voren uit Nederlands en Amerikaans onderzoek naar politieke opvattingen. Martin Lipset onderscheidde ze in zijn klassieke artikel *Democracy and Working-Class Authoritarianism* (1959) voor het eerst op systematische wijze. Hij wees erop dat de arbeidersklasse weliswaar wordt gekenmerkt door progressieve opvattingen over distributieve rechtaardigheid (*economic liberalism*: een voorkeur voor een minder

door de vrije markt bepaalde verdeling), maar tegelijkertijd door conservatieve opvattingen over retributieve rechtvaardigheid (*cultural conservatism*: een voorkeur voor het streng bestraffen van gedrag dat van de maatschappelijke conventies afwijkt).

Vele Nederlandse en Amerikaanse onderzoekers hebben sindsdien de houdbaarheid van Lipsets onderscheid tussen beide vormen van conservatisme (of progressiviteit) bevestigd. Iemands 'progressiviteit' wat betreft vraagstukken van distributieve rechtvaardigheid zegt nog vrijwel niets over zijn of haar 'progressiviteit' waar het gaat om vraagstukken van retributieve rechtvaardigheid (zie bij voorbeeld: Felling en Peters 1984; Kelly en Chambliss 1966; Middendorp 1991; Mitchell 1966; Molnár et al. 1994; O'Kane 1970; Scheepers et al. 1992; De Witte 1990, 1994). Deze studies bevestigen derhalve dat beide door Bernts aangetroffen beoordelingsperspectieven inderdaad volledig onafhankelijk van elkaar zijn. Dit rechtvaardigt de veronderstelling dat ook oordelen over de rechten en plichten van werklozen vanuit deze twee gezichtspunten worden geveld.

De resterende theoretische vraag is nu uiteraard hoe het komt dat iemand wat betreft distributieve rechtvaardigheid (economische progressiviteit of conservatisme) en retributieve rechtvaardigheid (culturele progressiviteit of conservatisme) meer het conservatieve of juist meer het progressieve standpunt inneemt.

Achtergronden van meningsverschillen over distributieve en retributieve rechtvaardigheid. In een eerder artikel in dit tijdschrift bekritiseerde ik Lipsets stelling dat de arbeidersklasse in economisch opzicht progressief en in cultureel opzicht juist conservatief is (Houtman 1995). Dat deze bewering is bevestigd door de resultaten van veel beschrijvend onderzoek betekent namelijk geenszins dat zij ook theoretisch bevredigend is. Wordt namelijk geprobeerd om de betreffende onderzoeksbevindingen te interpreteren, dan komen twee (onderling verbonden) theoretische gebreken aan het licht. De eerste is het ontbreken van een adequate conceptualisering van de 'klassepositie'. De tweede is de afwezigheid van een theoretische logica die deze 'klassepositie' relateert aan beide vormen van conservatisme of progressiviteit. Lipsets stelling is dus theoretisch onaanvaardbaar, omdat geen genoegen kan worden genomen met een 'beschrijvend' klasseconcept zonder (eenduidige) theoretische status.

Uit veel empirisch onderzoek blijkt dat de *economische progressiviteit* van de arbeidersklasse voortvloeit uit haar zwakke economische positie – onder andere haar lage inkomen. Dit stemt overeen met een centrale veronderstelling uit de klassenanalyse. Deze luidt dat vooral degenen die de zwakste economische posities innemen, belang hebben bij een afdemping van de vrije-marktwerking en daarom een hierop gericht beleid zullen ondersteunen. Het *cultureel conservatisme* van de arbeidersklasse blijkt echter geenszins tot stand te komen onder invloed van haar lage inkomen. In dit geval speelt haar lage opleidingsniveau een doorslaggevende rol. De

economische progressiviteit van de 'arbeidersklasse' is dus een economische progressiviteit van *de armen*, maar het cultureel conservatisme van de arbeidersklasse is een cultureel conservatisme van *de laagopgeleiden*.

De sterke invloed van het opleidingsniveau op cultureel conservatisme kan niet theoretisch worden geïnterpreteerd via de genoemde assumptie uit de klassenanalyse. Zij kan slechts worden toegeschreven aan het feit dat een hoge opleiding ertoe leidt dat mensen hun manier van kijken naar de sociale werkelijkheid verbreden en diversificeren. Zij worden zich er hierdoor van bewust dat de dingen niet noodzakelijkerwijze ('van nature') 'zijn zoals ze zijn', maar een sociale orde weerspiegelen, die bestaat bij de gratie van intersubjectieve consensus. Vanuit dit perspectief hebben de hier en nu geldende gedragsregels geen absoluut karakter, maar zijn het historisch gegroeide normen, die in andere samenlevingen zelfs als verwerpelijk worden beschouwd. Deze 'dereficerende' invloed van een hoge opleiding komt tot uiting in een tolerante opstelling tegenover degenen die zich anders gedragen dan gebruikelijk is (Gabennesch 1972).

Als gevolg van het voorgaande is het theoretisch onvruchtbaar om het uitgeoefende beroep te beschouwen als centrale indicator voor iemands maatschappelijke positie. Men gaat dan immers voorbij aan het feit dat inkomen en opleidingsniveau op een volledig verschillende wijze gevolgen hebben voor volledig verschillende typen opvattingen. In plaats daarvan neemt men ze samen tot 'iets' dat in theoretisch opzicht ambigu is en daardoor met beide typen opvattingen correleert. Desondanks wordt deze werkwijze in sociaal-wetenschappelijk onderzoek vrijwel unaniem aanvaard. Dat blijkt uit het veelvuldige gebruik van variabelen als 'beroepsklasse', 'beroepsstatus', 'beroepsprestige', 'socio-economische index' en 'sociaal-economische status'.

In het artikel dat ik eerder voor dit tijdschrift schreef, toonde ik dat het empirisch en theoretisch vruchtbaarder is om het uitgeoefende beroep te vervangen door een (onafhankelijk hiervan geoperationaliseerd) onderscheid tussen een economische en een culturele positie. De mate waarin men in het verleden is getroffen door werkloosheid vormt naast het inkomen een tweede geldige indicator voor de economische positie. Behalve het opleidingsniveau zijn ook de opleidingsrichting (technisch versus sociaal-cultureel) en de cultuurdeelname geldige indicatoren voor de culturele positie (Houtman 1995; vgl. Houtman en De Witte 1996; Kalmijn 1994).

Wij mogen derhalve verwachten dat conservatieve opvattingen over distributieve rechtvaardigheid het gevolg zijn van een relatief gunstige economische positie (hoog inkomen en nooit getroffen door werkloosheid). Conservatieve opvattingen over retributieve rechtvaardigheid zullen naar verwachting tot stand komen onder invloed van een relatief beperkte culturele positie (lage opleiding, technische opleidingsrichting en geringe cultuurdeelname).³

Hypothesen. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen komen dus naar verwachting tot stand onder invloed van zowel opvattingen over distributieve rechtvaardigheid (economisch conservatisme of progressiviteit) als over retributieve rechtvaardigheid (cultureel conservatisme of progressiviteit). Deze laatste vloeien naar verwachting op hun beurt voort uit respectievelijk een economische en een culturele positie. Dit geeft aanleiding tot drie clusters hypothesen.

Wat betreft de verklaring van opvattingen over *retributieve rechtvaardigheid* mag een sterker cultureel conservatisme voor laagopgeleiden in vergelijking met hoogopgeleiden (*hypothese A1*), voor technisch opgeleiden in vergelijking met sociaal-cultureel opgeleiden (*hypothese A2*) en voor degenen die in cultureel opzicht minder actief zijn (*hypothese A3*) worden verwacht. In de tweede plaats mag worden verwacht dat de indicatoren voor de economische positie (gezinsinkomen en ervaren werkloosheid) geen invloed hebben op cultureel conservatisme (*hypothese A4 en A5*).

Het tweede cluster hypothesen heeft betrekking op de verklaring van opvattingen over *distributieve rechtvaardigheid*. Een sterkere economische progressiviteit mag worden verwacht bij degenen die vaker door werkloosheid zijn getroffen (*hypothese B1*) en degenen die over een lager inkomen beschikken (*hypothese B2*). Verder mag worden verwacht dat de indicatoren voor de culturele positie (opleidingsniveau, opleidingsrichting en culturele participatie) geen invloed hebben op economische progressiviteit (*hypothesen B3 t/m B5*).

Het derde en laatste cluster hypothesen betreft de verklaring van het *oordeel over de rechten en plichten van werklozen*. Verwacht wordt dat men de plichten van werklozen sterker benadrukt naarmate men cultureel conservatiever is (*hypothese C1*) en de rechten juist meer naarmate men economisch conservatiever is (*hypothese C2*). Ten slotte mag worden verwacht dat de indicatoren voor de economische en de culturele positie geen directe effecten op het oordeel over de rechten en plichten hebben, wanneer wordt gecontroleerd voor cultureel conservatisme en economische progressiviteit (*hypothese C3*).

4 Dataverzameling en operationalisering

Dataverzameling. Zoals gezegd beantwoord ik de vraag naar de verklaring van de oordelen niet met de in paragraaf 2 gebruikte databestanden. In plaats daarvan zijn gegevens verzameld onder werkende Rotterdammers. De beperking tot *werkende* Rotterdammers vloeide rechtstreeks voort uit één van de centrale doelstellingen van het onderzoek: aantonen dat de samenhang tussen klassepositie en economische progressiviteit langs een geheel andere weg tot stand komt dan die tussen 'klassepositie' en cultureel conservatisme (Houtman 1995). Omdat het toekennen van een klassepositie aan niet-werkenden omstreden en problematisch is (zie o.a. Erikson 1984), is gekozen voor een beperking tot werkenden.

Door middel van zeer korte telefonische interviews werden 816 Rotterdammers

opgespoord, die 24 of meer uur per week betaald werk verrichtten; 52,4% van hen was bereid en in staat om aan het onderzoek mee te werken (N = 430). Zij werden in de maanden mei, juni en juli 1993 (in het algemeen bij hen thuis) geïnterviewd door ervaren interviewers, die door mijzelf waren geïnstrueerd. Voor meer gedetailleerde informatie over de werkwijze bij de dataverzameling zij verwezen naar Houtman (1994: 108-112).

Operationalisering oordeel over de rechten en plichten van werklozen. Hoe iemand werkloosheid als een sociaal probleem construeert, kan zoals gezegd worden afgeleid uit zijn of haar oordelen over de rechten en plichten van werklozen. In paragraaf 2 is daarom onderzocht in hoeverre de Nederlandse bevolking het recht van werklozen op een sociale uitkering of juist hun plicht tot arbeid op de voorgrond plaatst. Daartoe is enerzijds beziën in hoeverre zij beide normatieve uitgangspunten van de geldende wetgeving aanvaardt en anderzijds hoe zij oordeelt over de rechtvaardigheid van sancties bij weigering van aangeboden werk.

In het onderzoek onder werkende Rotterdammers zijn dezelfde twee typen indicatoren gebruikt. Ook hen is in de eerste plaats gevraagd om hun oordeel over de juistheid van het recht op een sociale uitkering en de arbeidsplicht.⁴ In de tweede plaats is gevraagd naar hun oordeel over de rechtvaardigheid van een korting in vier concrete gevallen van werkweigering (voor de exacte aard en beoordeling van deze gevallen zij verwezen naar Houtman 1994: 122-123). In hun geval is hieraan echter een derde belangrijke indicator toegevoegd: hun oordeel over de aanvaardbaarheid van twee alternatieven voor de huidige RWW-regeling.

De werkende Rotterdammers is in de eerste plaats gevraagd naar de aanvaardbaarheid van een *arbeidsloos basisinkomen*. Dat wil zeggen: een systeem van sociale zekerheid, waarin het recht op een sociale uitkering volledig wordt ontkoppeld van de bereidheid om arbeid te verrichten (Hogervorst 1986; Tellegen 1980).⁵ In een dergelijk systeem komt het recht op een sociale uitkering meer op de voorgrond te staan en wordt de arbeidsplicht gerelativeerd. Daarnaast is gevraagd naar de aanvaardbaarheid van een systeem van *workfare*. Hierin blijft het recht op een sociale uitkering voorbehouden aan degenen die bereid zijn om hiervoor een tegenprestatie te leveren (De Kam en Nypels 1990; Mead 1986).⁶ In dit systeem gebeurt derhalve het omgekeerde als bij een arbeidsloos basisinkomen: de arbeidsplicht wordt sterker aangezet ten koste van het recht op een sociale uitkering. Onder de werkende Rotterdammers blijkt meer steun te bestaan voor de invoering van een systeem van *workfare* dan voor de invoering van een arbeidsloos basisinkomen. Waar 59% het een goed voorstel vindt om een systeem van *workfare* in te voeren, stemt slechts 26% in met een arbeidsloos basisinkomen.

Het oordeel over de rechten en plichten van werklozen is aldus geoperationaliseerd aan de hand van drie meer specifieke oordelen: dat over 1) de juistheid van de uitgangspunten van de bestaande RWW-regeling, 2) de aanvaardbaarheid van twee

alternatieve systemen van sociale zekerheid en 3) de rechtvaardigheid van een korting in vier concrete gevallen van werkweigering. Gezamenlijk vormen deze meer specifieke oordelen een meetinstrument voor het algemene oordeel over de rechten en plichten van werklozen. Dit geeft derhalve weer *waarom* men werkloosheid (vooral) problematisch vindt. Het meetinstrument is in de eerste plaats *geldig*. Zij die de rechten van werklozen het meest benadrukken, ontvangen namelijk de laagste scores. Zij staan daarmee tegenover degenen die juist hun plichten het meest op de voorgrond plaatsen en daarom de hoogste scores krijgen: zij die 1) het recht op een sociale uitkering afwijzen en tegelijkertijd de arbeidsplicht aanvaarden, 2) een arbeidsloos basisinkomen afwijzen en tegelijkertijd een systeem van *workfare* aanvaarden en 3) in alle voorgelegde gevallen van werkweigering de hoogst mogelijke korting gerechtvaardigd vinden. Het geconstrueerde meetinstrument is in de tweede plaats *zeer betrouwbaar* (Cronbachs α bedraagt 0.83). Het vormt daarom de afhankelijke variabele bij de toetsing van de hypothesen in paragraaf 5 (voor meer gedetailleerde informatie zij verwezen naar Houtman 1994: 123-125).

Operationalisering overige concepten. Economisch en cultureel conservatisme zijn gemeten met twaalf Likert-items. De zes items voor cultureel conservatisme of progressiviteit zijn overgenomen uit de korte versie van de F-schaal voor autoritarisme.⁷ Factoranalyse bevestigt dat cultureel (factor 1) en economisch conservatisme of progressiviteit (factor 2) geheel onafhankelijk van elkaar zijn.⁸ De betrouwbaarheid van de factoren (Cronbachs α) bedraagt respectievelijk 0.72 en 0.66. In de analyse wordt gebruik gemaakt van de factorscores, waarbij hogere scores staan voor respectievelijk cultureel conservatievere en economisch progressievere opvattingen (zie voor details: Houtman 1995: 431-432).

Voor het *opleidingsniveau* wordt een driedeling gehanteerd: *laag* (30,0%: geen enkele opleiding, alleen lagere school, lbo of (m)ulo/mavo voltooid), *midden* (33,2%: mbo, havo, of hbs/vwo voltooid), *hoog* (35,1%: hbo of universiteit voltooid).

De culturele participatie is gemeten met vier typen vragen: 1) hoe vaak men culturele manifestaties bezoekt (theater, klassiek concert en museum), 2) belangstelling voor literatuur (aantal in de laatste drie maanden gelezen romans en aantal boeken dat men bezit), 3) tijdsbesteding tijdens de vakantie (hoeveelheid tijd besteed aan 'leren kennen van de plaatselijke gewoonten', 'bezichtigen van steden en monumenten' en 'bezoeken van musea'), 4) de mate waarin men zichzelf beschouwt als 'een liefhebber van kunst en cultuur'. Factoranalyse leidt tot een oplossing met één factor en een betrouwbaarheid (Cronbachs α) van 0.78. In de analyse worden de factorscores gebruikt (zie voor details: Houtman 1994: 154-155).

De opleidingsrichting bestaat uit drie categorieën. Omdat lang niet alle opleidingen als 'technisch' of 'sociaal-cultureel' kunnen worden geclassificeerd, is een derde categorie onderscheiden. Hierin zijn de 'gemengde' en 'algemene' opleidingen ondergebracht.⁹

Voor de meting van het *inkomen* is gevraagd naar het inkomen van het huishouden waartoe men behoort. Ik volg daarmee de suggestie van Erikson, die stelt dat waar het gaat om iemands marktpositie niet het individu, maar het huishouden de belangrijkste analyse-eenheid is (1984).

De *ervaren werkloosheid* is gemeten als het aantal malen dat men drie maanden of langer werkloos is geweest: 0 (nooit: 76,1%), 1 (één maal: 17,2%), 2 (twee maal: 3,9%), 3 (drie maal of vaker: 2,7%).

5 Maatschappelijke positie, distributieve rechtvaardigheid, retributieve rechtvaardigheid en oordeel over de rechten en plichten van werklozen

De hypothesen worden getoetst door middel van drie regressie-analyses, waarvan de resultaten zijn weergegeven in tabel 4. Met de eerste is nagegaan in hoeverre conservatieve opvattingen over retributieve rechtvaardigheid kunnen worden verklaard uit de diverse indicatoren voor de economische en de culturele positie (tweede kolom). Met de tweede is hetzelfde gedaan voor progressieve opvattingen over distributieve rechtvaardigheid (derde kolom). Met de derde en laatste is bezien in hoeverre het oordeel over de rechten en plichten kan worden verklaard uit opvattingen over distributieve rechtvaardigheid (economisch conservatisme of progressiviteit), opvattingen over retributieve rechtvaardigheid (cultureel conservatisme of progressiviteit) en de indicatoren voor de economische en de culturele positie (vierde en laatste kolom).

Alle hypothesen over de invloed van de culturele positie op cultureel conservatisme worden bevestigd. Laagopgeleiden houden er cultureel conservatievere opvattingen op na dan degenen met een opleiding op het middenniveau, terwijl laatstgenoemden op hun beurt cultureel conservatiever zijn dan hoogopgeleiden (hypothese A1). Voorts zijn technisch opgeleiden in cultureel opzicht conservatiever dan degenen met een 'algemene' of 'gemengde' opleiding en zijn laatstgenoemden weer conservatiever dan sociaal-cultureel opgeleiden (hypothese A2). Bezien vanuit een sociaal-cultureel perspectief hebben lage en technische opleidingen dus dezelfde theoretische status: zij geven beide aanleiding tot een reïficatie van het wereldbeeld. De invloed van de culturele participatie is hiermee in overeenstemming: ook een grotere deelname aan kunst en cultuur leidt tot minder cultureel conservatieve opvattingen (hypothese A3). Ook de hypothesen A4 en A5 worden bevestigd: het inkomen en de ervaren werkloosheid hebben geen enkele invloed op cultureel conservatisme. Cultureel conservatisme wordt derhalve inderdaad verklaard door de culturele positie die iemand inneemt en niet door de economische positie.

De verklaring van economische progressiviteit levert een iets minder duidelijk beeld op. Zij die de beschikking hebben over een lager gezinsinkomen en vaker zijn getroffen door werkloosheid blijken inderdaad meer geporteed voor een verkleining van de economische ongelijkheid door de overheid. Dit betekent dat de hypo-

thesen B1 en B2 bevestigd worden. Degenen die een zwakkere economische positie innemen, zijn dus inderdaad in economisch opzicht progressiever.

Tabel 4: Cultureel conservatisme, economische progressiviteit en oordeel over de rechten en plichten van werklozen verklaard (bèta's; N = 385)

Onafhankelijke variabelen	Cultureel conservatisme	Economische progressiviteit	Oordeel over rechten en plichten
<i>Economische positie</i>			
Ervaren werkloosheid	n.s.	0.23	-0.11
Gezinsinkomen	n.s.	-0.17	n.s.
<i>Culturele positie</i>			
Lage opleiding	0.25	0.15	n.s.
Hoge opleiding	-0.19	n.s.	n.s.
Technische opleiding	0.14	n.s.	n.s.
Sociaal-culturele opleiding	-0.10	0.13	n.s.
Culturele participatie	-0.19	n.s.	n.s.
<i>Beoordelingsperspectief</i>			
Economische progressiviteit	n.v.t.	n.v.t.	-0.36
Cultureel conservatisme	n.v.t.	n.v.t.	0.32
R ²	33.2%	14.4%	28.4%

n.s. = niet significant ($p > 0.05$)

n.v.t. = niet opgenomen in regressievergelijking

De hypothesen B3 en B4 worden – anders dan hypothese 5 – echter niet bevestigd. Onder constanthouding van het inkomen en de ervaren werkloosheid blijken laag- en sociaal-cultureel opgeleiden namelijk economisch progressiever dan degenen met andere opleidingen. Uit een elders gerapporteerde analyse blijkt dat desondanks het grootste deel van de aldus verklaarde variantie voor rekening komt van het inkomen en de ervaren werkloosheid (10,6%). Toevoeging van de opleiding doet deze, zoals tabel 4 laat zien, slechts met enkele procenten toenemen tot 14,4%. De indicatoren voor de culturele positie kunnen gezamenlijk slechts 4,9% van de variantie in economische progressiviteit verklaren (Houtman 1995: 437).

Het voorgaande betekent dat het analytische onderscheid tussen een economische en een culturele positie houdbaar is. De veronderstelling dat de opleiding (zowel niveau als richting) *uitsluitend* een indicator voor de culturele positie is, is dat echter niet. Zij is tevens een indicator voor de economische positie – zij het een minder belangrijke dan het inkomen en de ervaren werkloosheid (vgl. Houtman en De Witte 1996). Laag- en sociaal-cultureel opgeleiden nemen blijkbaar, onafhankelijk van

hun inkomen en het aantal malen dat zij werkloos zijn geweest, een zwakkere positie in op de arbeidsmarkt. Dit komt waarschijnlijk doordat laagopgeleiden kwetsbaar zijn voor verdringing door hoger opgeleiden en doordat sociaal-cultureel opgeleiden meer dan technisch opgeleiden zijn aangewezen op de overheidssector voor hun werkgelegenheid. Gegeven het streven om de overheidsuitgaven te beperken, impliceert dit laatste een minder zekere arbeidsmarktpositie.

Bezien wij ten slotte de verklaring van het oordeel over de rechten en plichten van werklozen. Dit wordt inderdaad geveld vanuit zowel een perspectief van retributieve rechtvaardigheid als vanuit een perspectief van distributieve rechtvaardigheid. Zij die in sterkere mate vasthouden aan de maatschappelijke conventies, benadrukken de plichten van werklozen meer dan degenen die geneigd zijn om zich tolerant op te stellen ten aanzien van alternatieve levensstijlen. Cultureel conservatisme geeft dus aanleiding tot een sterkere nadruk op de plichten van werklozen, wat een bevestiging van hypothese C1 betekent. Zij die het als een taak voor de overheid zien om een meer egalitaire inkomensverdeling tot stand te brengen, benadrukken juist meer de rechten van werklozen. Ook hypothese C2 wordt derhalve bevestigd. De bèta's voor economische progressiviteit en cultureel conservatisme ontlopen elkaar maar weinig (respectievelijk -0.36 en 0.32). Hieruit kan worden opgemaakt dat oordelen over de rechten en plichten in ongeveer gelijke mate oordelen over distributieve en over retributieve rechtvaardigheid zijn. Deze bevinding stemt overeen met de resultaten van in de jaren tachtig verricht onderzoek naar de beeldvorming over werklozen. Ook deze laatste blijkt negatiever, naarmate iemand er cultureel en economisch conservatievere politieke opvattingen op nahoudt (Ester en Dekker 1986; De Goede en Maassen 1988).

De ervaren werkloosheid heeft een directe (niet via economische progressiviteit en/of cultureel conservatisme lopende) invloed op het oordeel over de rechten en plichten. Hypothese C3 moet daarom worden verworpen. Deze voorspelde immers dat geen van de indicatoren voor de economische en de culturele positie een direct effect op het oordeel over de rechten en plichten van werklozen zou hebben. Naarmate men zelf vaker door werkloosheid is getroffen, benadrukt men – onafhankelijk van meer algemene opvattingen over distributieve en retributieve rechtvaardigheid – blijkbaar in sterkere mate de rechten van werklozen. Het is aannemelijk dat hier sprake is van een soort psychologisch identificatiemechanisme. Degenen die uit eigen ervaring weten hoe het is om aangewezen te zijn op een werkloosheidsuitkering, zijn hierdoor meer geneigd om het recht hierop te benadrukken.

6 Conclusies

In dit artikel is onderzocht of werkloosheid door verschillende groepen en categorieën op een verschillende wijze als sociaal probleem wordt geconstrueerd. Hiertoe is eerst het opinieklimaat over de rechten en plichten van werklozen in kaart

gebracht. De twee uitgangspunten van de thans bestaande RWW-regeling blijken een grote legitimiteit te genieten. Een overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking aanvaardt zowel het recht op een sociale uitkering als de plicht tot arbeid voor werklozen. De beschikbaarheid van een sanctie-instrument, dat kan worden ingezet indien werklozen ten onrechte weigeren om aangeboden werk te aanvaarden, wordt eveneens gesteund door een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking.

Men wenst de inzet van dit instrument beslist niet te beperken tot zeer extreme en uitzonderlijke gevallen. Wanneer wordt gevraagd om de rechtvaardigheid van kortingen op uitkeringen in concrete gevallen van werkweigering te beoordelen, worden in alle gevallen strenge oordelen uitgesproken. Niet alleen toont in alle voorgelegde gevallen een meerderheid zich voorstander van de toepassing van een korting, maar ook de hoogte van de rechtvaardig geachte kortingen is aanzienlijk. Een strenge opstelling ten aanzien van werklozen die weigeren om aan hun verplichtingen tegenover de samenleving te voldoen, is daarmee kenmerkend voor het heersende opinieklimaat.

Ondanks de strenge opstelling ten aanzien van werklozen, worden de plichten van werklozen niet door iedereen even sterk benadrukt. Het werkloosheidsprobleem wordt dus door verschillende groepen en categorieën verschillend geconstrueerd. Enerzijds wordt het vanuit een perspectief van *distributieve rechtvaardigheid* geconstrueerd als een vraagstuk van *sociale ongelijkheid*, anderzijds vanuit een perspectief van *retributieve rechtvaardigheid* als een vraagstuk van *sociale orde*. Beide perspectieven spelen een ongeveer even grote rol bij de totstandkoming van oordelen over de rechten en plichten van werklozen. Vervolgens is nagegaan welke factoren van invloed zijn op de *manier waarop* men werkloosheid als een vraagstuk van sociale ongelijkheid en als een vraagstuk van sociale orde construeert.

Wat betreft werkloosheid als vraagstuk van *distributieve rechtvaardigheid* c.q. *sociale ongelijkheid* benadrukken vooral degenen die zelf een zwakke economische positie innemen de noodzaak van solidariteit met werklozen. Hier tegenover staan zij die onder invloed van hun sterke positie op de arbeidsmarkt minder steun verlenen aan het idee van een herverdelende overheid en daardoor meer de plichten van werklozen benadrukken. Het bestaan van dit meningsverschil over distributieve rechtvaardigheid tussen de 'armen' en de 'rijken' is in overeenstemming met een centrale veronderstelling uit de klassenanalyse: dat oordelen over distributieve rechtvaardigheid voortvloeien uit de sterkte van de eigen economische positie.

Wat betreft werkloosheid als vraagstuk van *retributieve rechtvaardigheid* c.q. *sociale orde* staan geen economische, maar culturele categorieën tegenover elkaar. Lager opgeleiden, technisch opgeleiden en cultureel minder actieven, die een beperkte culturele positie innemen, zijn meer geneigd om groepen die van de gangbare maatschappelijke normen afwijken daarvoor te willen straffen. Zij staan tegenover degenen met een 'opener' culturele positie (hoogopgeleiden, sociaal-cultureel

opgeleiden en cultureel actieven), die meer geneigd zijn om afwijkend gedrag te relativieren, waardoor zij de rechten van werklozen meer op de voorgrond plaatsen.

Degenen die menen dat de arbeidsplicht wordt veronachtzaamd ten gunste van het recht op een sociale uitkering staan zoals gezegd in de maatschappelijke discussie tegenover degenen die het tegendeel betogen. Voor het debat over de herziening van de verzorgingsstaat geldt in meer algemene zin hetzelfde: waar sommigen de plichten van burgers meer benadrukt willen zien, hameren anderen op de bescherming van verworven rechten. Het is daarom aannemelijk dat de in de gepresenteerde analyse geboekte bevindingen tevens inzicht verschaffen in de categorieën burgers die tegenover elkaar staan in het laatstgenoemde debat.

Aan de éne kant staan degenen die weliswaar laag zijn opgeleid, maar wie het desondanks economisch zeer voor de wind gaat. Zij zijn als gevolg van hun cultureel en economisch conservatisme het minst geneigd om steun te verlenen aan de 'verzorgende' taak van de verzorgingsstaat en juist het meest geneigd om de eigen verantwoordelijkheden van burgers te benadrukken. Aan de andere kant staan hoogopgeleiden die er desondanks niet in slagen om een comfortabele positie op de arbeidsmarkt te verwerven. Als gevolg van hun culturele en economische progressiviteit zijn zij meer dan andere maatschappelijke categorieën geneigd om de rechten van burgers te benadrukken.

De zeer strenge houding ten aanzien van werklozen die zich weigerachtig opstellen, maakt maatschappelijk verzet tegen de hedendaagse herziening van de verzorgingsstaat onwaarschijnlijk. Zo dit al te verwachten is, wijst de verrichte analyse erop dat dergelijk verzet vooral zal komen uit de hoek van werkloze academici en academici in economisch marginale posities (tijdelijk en slecht betaald werk, uitzendarbeid, enzovoort). Meer dan alle anderen zijn zij immers geneigd om wat tegenwoordig eufemistisch de 'herijking' of 'afslanking' van de verzorgingsstaat wordt genoemd te beschouwen als zijn onaanvaardbare afbraak.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid: Oordelen over de rechten en plichten van werklozen* (1994). Het onderzoek voor dit proefschrift werd financieel gesteund door de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen, die wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. De auteur dankt zijn collega's Leo d' Anjou, Sjaak Braster, Peter van der Parre en Bram Steijn, de deelnemers aan de bijeenkomst van de werkgroep Inkomen en beloning (Rijksuniversiteit Utrecht, 15 maart 1996) en de redactie van de *Sociologische Gids* voor hun kritiek op een eerdere versie van dit artikel. Correspondentie-adres: Vakgroep Sociologie, Faculteit der Sociale Wetenschappen, Erasmus Universiteit, postbus 1738, 3000 DR Rotterdam (E-mail: houtman@soc.fsw.eur.nl).

2. In de inleiding die aan de vijf gevallen vooraf ging werd het volgende benadrukt: 'U kunt ervan uitgaan dat er *geen bijzondere omstandigheden* zijn (bij voorbeeld werk dat iemand om gezondheidsredenen niet aankan of werk in een ander deel van het land dan waar iemand woont)'.

3. Anders dan economische posities kunnen culturele posities niet hiërarchisch worden geordend. Ze kunnen wel worden geordend op een horizontaal continuüm, dat loopt van 'open' tot 'beperkt' of 'gesloten' (Houtman en De Witte 1996).

4. Hierbij is een (iets) andere vraagstelling gebruikt dan voor de Nederlandse bevolking als geheel (paragraaf 2). De twee uitspraken luiden in dit geval: 'Mensen die een werkloosheidsuitkering ontvangen, moeten er eigenlijk vrij voor kunnen kiezen om van die uitkering te leven en niet te gaan werken' (arbeidsplicht) en 'Mensen die een werkloosheidsuitkering ontvangen, moeten zich daar eigenlijk diep voor schamen' (recht op uitkering). De resulterende verdeling was identiek aan die in tabel 1.

5. De vraag naar het oordeel over een *arbeidsloos basisinkomen* luidde: 'Er zijn in Nederland mensen die pleiten voor een heel nieuw systeem van sociale zekerheid. Zij willen dat iedere volwassene Nederlander, of hij of zij nu werkt of niet, van de overheid een inkomen krijgt op het niveau van het sociaal minimum voor alleenstaanden. Vervolgens zou iedereen een vrije keuze moeten hebben om te gaan werken om zo dit inkomen aan te vullen of niet te gaan werken en er genoeg mee te nemen. Vindt U dit een goed of een slecht voorstel?'

6. De vraag naar het oordeel over de juistheid van een systeem van *workfare* luidde: 'Er zijn in Nederland ook mensen die pleiten voor een andere verandering van ons stelsel van sociale zekerheid. Zij willen dat mensen die werkloos zijn van de overheid een deeltijdbaai krijgen, waarmee zij hun eigen uitkering moeten verdienen. Het gaat daarbij om werk als het onderhoud van openbare voorzieningen (bij voorbeeld parken en plantsoenen), hulp in ziekenhuizen, bejaardentehuizen, kinderopvang, etcetera. Werklozen die dit niet willen doen, krijgen in dit systeem geen uitkering meer. Vindt U dit een goed of een slecht voorstel?'

7. Autoritarisme, zoals gemeten met de korte versie van de F-schaal, kan beter worden beschouwd als de essentie van een cultureel conservatieve ideologie dan als een persoonlijkheidskenmerk (Houtman 1994: 43-47).

8. De factorscores zijn bepaald op basis van een analyse met Varimax-rotatie, omdat uit 'scheve' of 'oblieke' rotatie blijkt dat de samenhang tussen beide factoren slechts -0.03 bedraagt.

9. De derde categorie, waarin de 'gemengde' en 'algemene' opleidingen zijn samengebracht bevat ongeveer de helft van de respondenten (50,7%). De categorie met degenen die een 'technische' opleiding hebben genoten bevat 32,6% van de respondenten. Een 'sociaal-culturele' opleiding, ten slotte, is gevolgd door 13,0% van de respondenten. Voor 3,7% was het vanwege ontbrekende of onvolledige informatie niet mogelijk om de opleidingsrichting te bepalen. Zij worden daarom buiten de analyse gehouden. Voor de exacte codering van de opleidingsrichting op grond van de CBS Standaard Onderwijs Indeling zij verwezen naar Houtman (1994: 235).

Geraadpleegde literatuur

- Bernts, T. (1988) Sanctioning risky lifestyles? *Social Justice Research* 2 (4) 249-262.
- Bernts, T. (1991a) Zorg tegen prestatie?: Opinies over riskante gewoonten en verdeling van gezondheidszorg. In: L. d'Anjou en T. Bernts (red.), *Presteren en verdelen in Nederland: Over individuele belangen en maatschappelijke solidariteit*. Meppel/Amsterdam: Boom, pp. 151-168.
- Bernts, T. (1991b) *Leven zonder zorg: Risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Buchanan, A. en D. Mathieu (1986) Philosophy and justice. In: R.L. Cohen (red.), *Justice: Views from the Social Sciences*. New York/Londen: Plenum Press, pp. 11-45.

- Cook, K.S. en K.A. Hegtvedt (1983) Distributive justice, equity, and equality. *Annual Review of Sociology* 9: 217-241.
- Erikson, R. (1984) Social class of men, women and families. *Sociology* 18 (4) 500-514.
- Ester, P. en P. Dekker (1986) Werkloosheidsverwachting, subjectieve welvaartsprognose en stereotypering van werklozen. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 2 (3) 65-75.
- Felling, A. en J. Peters (1984) Conservatisme in Nederland nader bekeken. *Mens en Maatschappij* 59 (4) 339-362.
- Fiselier, A.A.M., E.J.H. ter Heine en J.G.M. Lammers (1989) Opvattingen over sociale uitkeringen. *Sociologische Gids* 36 (2) 104-117.
- Gabennesch, H. (1972) Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology* 77 (5) 857-875.
- Goede, M.P.M. de, en G.H. Maassen (1988) *Publieke opinie over werklozen en arbeidsongeschikten: Een trendstudie*. Proefschrift RUU.
- Hogervorst, S. (1986) *Welzijn, arbeid en zekerheid: Enkele reflecties over maatschappij en welzijn*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Houtman, D. (1991a) Tussen recht op uitkering en arbeidsplicht: Werkloosheid als sociale constructie. In: L. d'Anjou en T. Bernts (red.), *Presteren en verdelen in Nederland: Over individuele belangen en maatschappelijke solidariteit*. Meppel/Amsterdam: Boom, pp. 169-186.
- Houtman, D. (1991b) *Een ingenieur op de tram?: Verslag van een vooronderzoek naar oordelen over verschillende systemen van sociale zekerheid, criteria voor passende arbeid en de rechtvaardigheid van kortingen bij weigering van aangeboden werk*. Rotterdam: RISBO.
- Houtman, D. (1993) Rechtvaardigheid van sancties in de sociale zekerheid: Verslag van een vignetonderzoek. *Mens en Maatschappij* 68 (3) 234-256.
- Houtman, D. (1994) *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid: Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam: Boom.
- Houtman, D. (1995) De ambiguïteit van 'beroepsklasse': Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van 'de arbeidersklasse'. *Sociologische Gids* 42 (6) 426-444.
- Houtman, D. en M. de Witte (1996) *Cultureel kapitaal en onderwijsoriëntatie*, paper voor de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen, 11 en 12 april 1996, Amsterdam.
- Kalmijn, M. (1994) Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology* 100 (2) 422-452.
- Kam, F. de, en F. Nypels (1990) *Harde lessen: Verval en opbloei van de Nederlandse economie*. Amsterdam: Contact.
- Kelly, K.D. en W.J. Chambliss (1966) Status consistency and political attitudes. *American Sociological Review* 31 (3) 375-381.
- Lipset, S.M. (1959) Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review* 24: 482-502.
- Mead, L.M. (1986) *Beyond entitlement: The social obligations of citizenship*. New York: Free Press.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered (1970-1985)*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Mitchell, R.E. (1966) Class-linked conflict between two dimensions of liberalism-conservatism. *Social Problems* 13 (Spring) 418-427.
- Molnár, H., P. Scheepers en A. Felling (1994) Cultureel conservatisme en economische progressiviteit onder arbeiders: Lipsets thesen getoetst in zes landen. In: H. de Witte (red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse: Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leef-*

- stijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa.* Leuven/Amersfoort: ACCO, pp. 215-243.
- Naber, H. (1980) Passende arbeid, een remedie tegen werkloosheid? *Sociaal Maandblad Arbeid* 35 (3) 206-215.
- O'Kane, J.M. (1970) Economic and noneconomic liberalism, upward mobility potential, and Catholic working class youth. *Social Forces* 40 (4) 499-506.
- Scheepers, P., R. Eisinga en L. van Snippenburg (1992) Working-class authoritarianism: Evaluation of a research tradition and an empirical test. *Netherlands' Journal of Social Sciences* 28 (2) 103-126.
- Spector, M. en J.I. Kitsuse (1977) *Constructing social problems*. Menlo Park, CA: Cummings.
- Tellegen, E. (1980) *Alternatieven voor werkgelegenheid: Commentaar op ideeën en voorstellen*. Alphen a/d Rijn/Brussel: Samsom.
- Witte, H. de (1990) *Conformisme, radicalisme en machteloosheid: Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIVA.
- Witte, H. de (1994) Een onderzoek naar de arbeiderscultuur in de Leuvense regio: Houden ongeschoolde arbeiders er (nog) andere opvattingen op na dan bedienden? In: H. de Witte (red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse: Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*. Leuven/Amersfoort: ACCO, pp. 74-100.